

МІСЦЕ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Розкривається взаємозв'язок правової системи з духовною (релігійною) та іншими сферами суспільства, що надає можливість визначити місце, роль і функціональне призначення релігійних норм у складі правової системи щодо регулювання суспільних відносин на сучасному етапі розвитку суспільства.

Ключові слова: правова система, релігійні норми, суспільні відносини, соціальна організація, імперативний вплив релігійних норм, релігійна правосвідомість, нормативно-правові приписи.

Постановка проблеми. Релігійні норми та принципи, що регулюють взаємозв'язки між суб'єктами релігійних відносин, об'єктивовані та систематизовані у нормативні акти і входять до складу нормативної (регулятивної) підсистеми правової системи. За допомогою релігійних норм, як загальних правил поведінки, реалізується потреба суспільства в затвердженні нормативних начал існування та розвитку релігійної спільноти, дотриманні режиму циклічності, сукупності повторюваних релігійних відносин і процесів у межах релігійної організації.

Сутність наукової розробки проблеми. Різні аспекти взаємозв'язку права та релігії розглядалися у працях С. Алексєєва, В. Бабкіна, Г. Дж. Бермана, М. Козюбри, О. Костенка, В. Нерсисянца, А. Сухова, Д. Угриновича, С. Токарева, М. Андріанова, А. Колодного, А. Полешко, П. Рабіновича та ін.

Мета статті полягає у дослідженні релігійних норм як складового елементу системи права, а отже, і правової системи, які, з одного боку, визначають зміст права та правової системи, а з іншого – виступають формою зовнішнього виразу певних правил поведінки.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науковій історичній та правовій літературі мало приділяється уваги дослідженню взаємовпливу релігійних норм і правової системи щодо регулювання суспільних відносин. За таких умов виникає необхідність наукового осмислення релігійних норм як складового елементу системи права, а отже, і правової системи. Необхідно розглядати дану проблему у двох аспектах: релігійні норми як структурні елементи правової системи у матеріальному та формальному розумінні. Тобто релігійні норми, з одного боку, виступають як фактори, що визначають зміст права, правової системи, з іншого – як форма зовнішнього виразу певних правил поведінки, що є спадщиною правової системи. Вітчизняна історія знає чимало свідчень як про вплив християнства, а отже, і релігійних норм на формування та розвиток пра-

ва, так і про факти безпосереднього відображення багатьох релігійних настанов у законодавстві.

Тобто у вітчизняній і зарубіжній правовій науці існують різні підходи до визначення елементів правової системи, співвідношення права та правової системи. Суттєвого значення набуває вибір критерію розподілу всіх реально існуючих елементів правової системи з метою виділення релігійних норм в елементному складі правової системи.

Узагальнюючи різні погляди на елементний склад структури правової системи, зазначимо, що кожна з цих складових частин має власний структурний склад, свої принципи організації та діяльності. Наприклад, в інституціональній підсистемі виділяється суб'єктивний склад, який містить такий структурний елемент, як суб'єкт релігійних відносин, що наділений суб'єктивними правами й обов'язками. Релігійні норми та принципи, що регулюють відносини між суб'єктами релігійних відносин, об'єктивовані та систематизовані у нормативні акти, входять до складу нормативної (регулятивної) підсистеми правової системи. За допомогою релігійних норм, як загальних правил поведінки, реалізується потреба суспільства в затвердженні нормативних начал існування і розвитку релігійної спільноти, дотриманні режиму циклічності, сукупності повторюваних релігійних відносин і процесів у межах релігійної організації. Релігійна свідомість як різновид свідомості, одночасно з правовою свідомістю, правовою культурою, праворозумінням має визнаватися структурним елементом ідеологічної складової правової системи [1, с. 310-311].

Правові та релігійні норми необхідно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а також як основні елементи правової системи (як зміст нормативних актів) [2, с. 349].

Правова система кожної держави має свою структуру, мету, формується та характеризується визначеними національними особливостями, складається в суспільствах з різними звичаями, віруваннями (релігією), має особливий характер, різні види джерел права. Критерії класифікації

правових систем можуть бути різними. Серед них можуть виділятися, наприклад історичне походження і розвиток правових систем, структура права, панівна доктрина, уявлення про місце і роль релігійних норм у системі джерел права, ідеологічні фактори; традиції права, характерні для певної країни; особливості світогляду в межах традиції; характер джерел (чинники формування) права [3, с. 231] тощо.

Загальнотеоретично визначено такі національні правові системи: 1) романо-германська; 2) англосаксонська (загального права); 3) соціалістична; 4) релігійна; 5) традиційно-звичаєва; 6) змішана. Релігійні норми безпосередньо впливають на формування традиційної та релігійної національних правових систем. Вони постають як прояв правової традиції у складі правової системи.

За ступенем впливу релігії на правові системи останні можна класифікувати на релігійні та світські. Сукупність національних правових систем, що мають загальні закономірності розвитку та подібні ознаки, які склалися на основі релігійних норм і джерел, як основного джерела права, котрі є загально визнаними та забезпечені примусовою силою держави, складають релігійний тип (сім'ю) правових систем.

Релігійні норми мають тісний зв'язок з системою джерел права: виступають як підґрунтя права, формують його внутрішній зміст або як фактор розвитку права. Через систему джерел права, як структурного елементу системи права, можна дослідити та визначити місце релігійних норм у складі правової системи, адже система права є структурним елементом правової системи.

Паралельно з нормами права існують і релігійні норми. Релігійними нормами називаються правила, установлені різними віросповіданнями й обов'язкові для виконання віруючими. Вони містяться в релігійних книгах (Старий завіт, Новий завіт, Коран, Суна, Талмуд, релігійні книги буддистів тощо), у рішеннях зборів віруючих або духовництва (постанови соборів, колегій, конференцій), у здобутках авторитетних релігійних письменників. Цими нормами визначається порядок організації та діяльності релігійних об'єднань (громад, церков, груп віруючих тощо), регламентуються відправлення обрядів, порядок церковної служби. Ряд релігійних норм мають моральне стримування (заповіді) [4, с. 98].

В історії права були цілі епохи, коли багато релігійних норм мали юридичний характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільно-правові, процесуальні, шлюбно-сімейні та інші відносини. У ряді сучасних ісламських країн Ко-

ран („арабський суддебник”) і Суна (основа релігійних, правових і моральних норм) регулюють усі сторони життя мусульманина. В Україні на початку XX ст. ряд шлюбно-сімейних і деяких інших норм, визнаних і встановлених православною церквою („канонічне право”), був складовою правової системи. Після відділення церкви від держави ці норми втратили юридичний характер.

Установлювані будь-якою релігією правила поведінки є особливим видом соціальних норм – релігійні норми, а не компонентом моральності, права або будь-яких інших соціальних систем. Водночас про релігійну норму, варто мати на увазі, що правило поведінки – це лише одна з її складових. Крім того, норма містить вказівки на священне джерело правила поведінки й на надприродні засоби його забезпечення. Для Біблії, Корану, Талмуду та інших священних книг характерне розмежування складових релігійних норм, відсутність у багатьох з них індивідуальної санкції, що й породжує необґрунтоване ототожнення „вірша”, в якому викладається лише правило поведінки, з усією релігійною нормою. Релігійні норми мають усі необхідні ознаки соціальної норми. Це правила поведінки людей, які належать до сфери релігійного культу, сімейних та інших суспільних відносин. Релігійна норма, як і інші соціальні норми, має загальний характер, що проявляється ось у чому: релігійна норма виступає як зразок поведінки віруючих людей у тій або іншій ситуації, як еталон певних відносин; приписи певної норми стосуються не конкретного індивіда, а широкого кола людей: послідовників цієї релігії (членів церкви, релігійних організацій) або їх частини (священнослужителів, мирян тощо).

Передбачаючи конкретні варіанти поведінки в типових життєвих ситуаціях, релігійні норми впливають на свободу та свідомість людей, формують їх соціальну поведінку й тим регулюють відповідні суспільні відносини, що проявляються, насамперед, у діях або бездіяльності їх учасників. Одна зі специфічних особистостей цих норм полягає в тому, які вони регулюють і такі відносини, що перебувають поза сферою впливу інших соціальних норм, – відносини при відправленні культу.

Релігійні норми здебільшого мають авторитарний характер, формулюються як веління, що необхідно виконувати всупереч вимогам будь-яких інших норм, навіть до прямої заборони дії останніх. Кожна релігія, посилаючись на свободу надприродних чинностей і істот, вимагає від своїх послідовників сліпої дисципліни, неухильного дотримання своїх приписів. Релі-

гійні норми повинні виконуватися, незважаючи на невідповідність їх вказівок поглядам, бажанням віруючих. Ці норми відрізняються від моральних, правових та інших соціальних норм, насамперед тим, що мають у своїй основі релігійні, а не будь-які інші ідеї, нерозривно пов'язані з вірою в надприродне. Релігійні норми розглядаються віруючими як веління надприродних факторів або їх представників на землі – верховних служителів культу. У первісних релігіях творцями й охоронцями релігійних приписів і заборон вважалися тотемічні предки. Потім як джерело релігійних правил поведінки виступали божества й, нарешті, у монотеїстичних релігіях – бог. У „священних” книгах різних релігій релігійні норми формулюються як божественні веління. У Біблії, наприклад, вони йменуються заповідями, веліннями, уставами, законами бога, підкреслюється їх святість. Церковні правила видаються богословами для конкретизації „законів божих”.

Однак зв'язок релігійних норм з релігійними ідеями не завжди помітний. Не в усіх релігійних приписах міститься вказівка на їх священне походження. У таких випадках про наявність зазначеного зв'язку свідчать специфічні цінності забезпечення виконання релігійних приписів: погроза надприродною карою й обіцянка нагороди від надприродних об'єктів. Виконання релігійних норм забезпечується також покараннями, застосовуваними до порушника священнослужителями (церковне покарання). З виникненням держави й права до цього додається кримінальне покарання за так звані релігійні злочини, а потім і несприятливі цивільно-правові наслідки у випадках недотримання деяких релігійних норм.

На нашу думку, залежно від того, як співвідносяться релігійні норми з джерелами права певної правової системи, який їх взаємозв'язок і взаємовплив одного з одним, по-різному буде вирішено питання про місце релігійних норм у певній правовій системі. Вплив релігійних норм на позитивне право, а разом з тим на правову систему країни загалом, може відбуватися двома шляхами – прямим і непрямим. Прямий вплив полягає в тому, що поряд із позитивними поглядами та догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Держава та право безперечно мають свою традиційну релігійну основу. Релігійними нормами охоплюються практично всі галузі та інститути права. Поряд з прямим впливом релігійного права на загальну систему сучасного права,

існує непрямий – вплив підсистеми релігійного права на позитивне право в силу факту існування та функціонування релігійних норм.

Існування релігійного права поряд із позитивним, як регуляторів суспільних відносин (в окремих випадках тотожних), одночасне розв'язання ними загальнозначимих проблем і виникнення між ними колізій, безперечно, негативно позначається на характері, змісті, шляхах і формах їх взаємозв'язків і взаємодії. Адже всупереч традиційно-релігійній думці, світський законодавець не може змінити релігійні акти чи окремі релігійні норми, бо не є суб'єктом релігійної нормотворчості. Єдине, що в цьому випадку він може вчинити, – рекомендувати утриматися від застосування тієї чи іншої релігійної норми. З метою подолання таких протиріч можуть прийматися нормативно-правові акти, що містять пряме чи опосередковане посилання на релігійні норми, з метою врегулювання суспільних відносин.

Імперативний вплив релігійних норм та інститутів на державне право й одночасне визнання їх правовою основою при регулюванні суспільних відносин підтверджується державним статусом релігії в країнах релігійно-традиційної правової системи. Наприклад, державне право Пакистану, Тунісу, Йорданії, Ватикану, Лівії, Судану закріплює принцип „консультації”, що є основою релігійної концепції влади. Так, в окремих арабських монархіях при главі держави є дорадчі органи, принципи формування та діяльність яких великою мірою визначаються релігійно-правовою концепцією (мусульманською, зокрема) „консультативного правління” (Катар, ОАЕ, Абу-Дабі, Саудівська Аравія) [5, с. 73]. При цьому релігійні норми регулюють правовий статус глави країни, уряду, державних органів, громадян, порядок прийняття та реалізації важливих рішень, взаємовідносини глави держави та уряду, державний устрій, організацію та діяльність державного механізму, відповідність прийнятих законів релігійним принципам і приписам тощо. Здебільшого це підтверджується положеннями конституцій і характерне для державного права низки арабських країн: Бахрейн, Сирія, Іран, норми яких безпосередньо відображають вплив релігії на правову систему, – визнання релігійних норм мусульманського права чи його принципів як основного джерела законодавства [6, с. 231-254].

Релігійні норми та релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Релігійні норми та релігійна свідомість впливають на правосвідомість, складають уявлення членів суспільства про їх права й обов'яз-

ки, про належний правопорядок і, навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах віруючих, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, обумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання тощо.

Релігійні норми виступають найважливішими регуляторами суспільних відносин, факторами формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів, формування протиправної чи законслухняної поведінки. За допомогою релігійних норм формується певна релігійно-нормативна ідеологія, яка формує певний культурний свідомий тип людини. Через зміст релігійних норм правові норми знаходять своє божественне обґрунтування відповідно до приписів Священних джерел у нормах сучасного світського та релігійного права.

Складності та протиріччя при визначенні місця релігійних норм у системі джерел права полягають у неузгодженості релігійних і правових норм щодо регулювання усього різноманіття суспільних відносин. Проте ідеї, традиції та окремі інститути релігійного права знаходять своє відображення практично в усіх сферах сучасної правової системи; догми релігійного права не тільки становлять підґрунтя значної частини сучасного законодавства, але й здійснюють значний вплив на процес розробки та прийняття нормативно-правових актів. Так, релігійні норми набувають статусу витоків права.

Система релігійних норм у правовій системі має двосторонню природу: з одного боку, релігійні норми визначаються своїми індивідуальними особливостями, а з іншого – ці особливості набувають специфічних ознак у результаті впливу усіх елементів правової системи. Особливості релігійних норм, а також специфіка їх впливу, визначаються факторами виникнення і розвитку правової системи, що пояснює та розкриває природу правової системи. Як зазначалося вище, існування релігійних норм як джерел права ідентифікує країни щодо їх належності до релігійної правової системи. Тобто релігійні норми мають визначальний характер щодо правової системи окремих країн, активно впливають на їх класифікацію. Крім того, релігійні норми розглядаються як загальновизнані правила поведінки суб'єктів суспільних відносин, в яких закріплюються сформовані релігійні уявлення віруючих про роль права у суспільстві, релігійну природу права, а також про організацію та функціонування правової системи [7, с. 31]. Тобто релігійні норми мо-

жна розглядати як елементи культурної спадщини, що зберігається в суспільстві, визначають і закріплюють соціальні цінності та певну поведінку суб'єктів протягом тривалого часу.

Проте система релігійних норм як складова частина має підпорядкований характер щодо релігійної правової системи, яка перетворює їх відповідно до своєї природи, мети і завдань. Релігійні норми як специфічна категорія виражають не тільки вказівку на форму виразу правових норм, а й ознаки, що слугують підставою визнання певного правила поведінки нормативним приписам. Релігійні норми породжені об'єктивно існуючим різноманіттям потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин і необхідністю їх узгодження та відповідного врегулювання. Релігійні норми постають первинними елементами системи релігійного права, а система права виступає складовим елементом релігійної правової системи.

Як уже зазначалося, досліджуючи місце релігійних норм у правовій системі, треба пам'ятати про природу цього явища. Тобто розглядати релігійні норми в матеріальному (причини, що зумовили зміст права) та формальному (зовнішній вираз обов'язковості правил поведінки) розумінні. Характерні риси релігійних норм визначаються їх місцем і роллю у правовій системі, як її складової частини – підсистеми. Відповідно розвитку системи релігійних норм визначається розвитком правової системи, виконуючи при цьому власне призначення. Основні принципи побудови правової системи визначають зміст, структуру та призначення в суспільстві релігійних норм. Крім того, окремі релігійні норми зберегли своє значення і залишилися у правових системах, а деякі, проіснувавши певний час, залишилися тільки як історичні пам'ятки права.

Розвиток релігійних норм відповідно до закономірностей розвитку правових систем, надає їм цілісності, впорядкованості, системності. Необхідно зазначити, що релігійні норми є нормативною основою правової системи, їх зміст характеризує сутність усієї правової системи в конкретній державі, її правової політики та ідеології [3, с. 357].

Релігійні норми, що виражені в нормативно-правових приписах і опосередковані релігійними джерелами права, є для правової системи її системотворчим елементом, її стрижнем.

Отже, сьогодні потребує переосмислення та глибокого дослідження співвідношення релігійних норм і системи права як системних елементів національної правової системи. Це дасть можливість визначити наукове прогнозування тенденцій розвитку правової системи, визначити шля-

хи удосконалення механізму соціально-правового регулювання. Використання релігійних норм як правової традиції та засобу конструювання і розуміння права дозволить належно на теоретичному рівні визначити та відтворити системотворчі елементи формування правової системи.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що релігійні норми мають визнаватися невід'ємними структурними елементами певної правової системи лише в тому випадку, якщо за ними закріплено статус джерел права, тобто форми зовнішнього виразу релігійних приписів, що зумовлюють юридичну силу певних правил поведінки, санкціонуються державою, приймаються у формі нормативних актів, що мають юридичну силу й обов'язкові до виконання; виступають регуляторами суспільних відносин віруючих, впливаючи на свідомість суб'єктів, чим забезпечується дотримання встановлених загальнообов'язкових правил поведінки, визначається як масштаб, зразок належної поведінки зі спонуканням до вчинення правомірних дій. Це властиво країнам релігійних правових систем. У країнах романо-германської правової системи в системі джерел права переважне значення закріплюється за нормативно-правовими актами, а за правовим звичаєм, правовим прецедентом, релігійними нормами та правовою доктриною зберігається статус витоків права, значення як історичних пам'яток права в системі джерел права та факторів, що визначають напрями розвитку права, а отже, визнаються додатковими (факультативними) джерелами права. А це характеризує релігійні норми як додаткові (факультативні) структурні елементи такої правової системи.

Стаття надійшла до редколегії 1 вересня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.В. Никифораком.

Список літератури

1. Бочарова С.Н. Роль общественных объединений в защите прав человека // Вестник Московского университета. Сер. Право. – 1997. – № 1. – С. 98.
2. Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко: Монографія. – К.: Юрид. думка, 2006. – С. 31.
3. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право: Курс лекцій для студ. фак. юрид., міжнар. права, міжнар. відносин, міжнар. екон. відносин, політології та філософського / В. І. Лубський (ред.). – К.: Вілбор, 1997. – С. 73.
4. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна; Упор. О. В. Кресін, О. М. Редькіна, за участі К. О. Черніченка. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Київський університет права НАН України, 2006. – С. 231.
5. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Фенікс, 2007.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С. 310-311.
7. Сюкияйнен Л. С. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / В.А. Туманов (отв. ред.) – М.: Наука, 1986. – С. 146. – Библиогр. – С. 231-254.

О.В. Manilich

Place of religious norms in the state's legal system

Summary

The article is devoted to disclosure of correlation of legal system with spiritual (religious) and other spheres of society, which gives the opportunity to expose the place, the role and the functional purpose of religious regulations in the structure of legal system concerning the regulation of social relations in the modern period of society development.

Key words: legal system, religious regulations, social relations, social organization, imperative influence of religious regulations, religious sense of justice.

О.В. Манилич

Место религиозных норм в правовой системе государства

Аннотация

Раскрываются взаимосвязи правовой системы с духовной (религиозной) и другими сферами общества, которая дает возможность раскрыть место, роль и функциональное предназначение религиозных норм в составе правовой системы относительно регулирования общественных отношений на современном этапе развития общества.

Ключевые слова: правовая система, религиозные нормы, общественные отношения, социальная организация, императивное влияние религиозных норм, религиозное правосознание, нормативно-правовые предписания.